

T. C.
CELAL BAYAR ÜNİVERSİTESİ
MANİSA YÖRESİ TÜRK TARİHİ VE KÜLTÜRÜNÜ
ARAŞTIRMA VE UYGULAMA MERKEZİ

**BİRİNCİ ULUSLARARASI MEVLÂNÂ, MESNEVÎ VE
MEVLEVÎHÂNELER SEMPOZYUMU BİLDİRİLERİ
(19-21 Aralık 2001- Manisa Mevlevîhânesi)**

Yayına Hazırlayan

Emrehan KÜEY

MANİSA 2002

GAZZÂLÎ VE MEVLÂNÂ

Saadettin KOCATÜRK*

Hüccetü'l-İslâm İmam Gazzâlî, yaşadığı çağda ve kendinden sonraki asırlarda İslam dünyasının hemen her mütefekkirini etkilemiş ve görüşleri onlar üzerinde etkili olmuştur. Onun düşüncelerinden, belîğ üslubundan ve ruha şifa veren uyarısından etkilenmemiş pek az kimse vardır. Söylediklerini bizzat kendileri tatbik etmeyen zâhir ulemâsının ve mesleklerinin esasına vakıf olmamış ham sofuların eserlerinde onların iç dünyalarını görüp anlayan her insan, Gazzâlî'nin tatlı anlatımını, akıcı üslubunu, sağlam fikrini, tahlil gücünü, tenkit cesaretini, engin bilgisini, berrak iç dünyasını ve ibarelerinde yer alan tatlı uhrevî korku ile ilahî vuslat şevkini gördükten sonra elbette diğerlerinden bıkkınlık getirip Gazzâlî'nin saf ve temiz dünyasına yönelecektir. Onun gönülden gelen sözü, girdiği her kalpte yer etmiştir. Düşünceleri hava gibi insanın gönlüne süzülür, ışık gibi duygularımızın pencerelerinden girer.

Gazzâlî'ye bu büyüklüğü bahşeden ve onu bu ulvi mertebeye taşıyan diğerlerinde bulunmayan dünyayı hakir görme duygusudur. Evet, ona bu büyüklüğünü dünyayı küçümsemesi kazandırmıştır. Gazzâlî, Bağdat medreselerinde nimet ve şöhretin zirvesinde herkesin kendisine hürmet ve saygı duyduğu bir üstad ve âlim iken, kalbini rencide eden bir vesvese onun için bir hidayet ışığı oldu. Bundan sonra dünyadan soğudu. İman hakikatlerine karşı hissettiği bu susuzluk, ruhunu yakıp kavurmaktaydı. Yüreğinin çağrısını dinleyerek, kalbini ve iradesini ilahî arzunun tecellisine bıraktı. Büyükler ve devlet erkânı ile sohbet onurunu, Bağdat üniversitesindeki şöhretini, padişah nezdindeki yakınlığını ve Nizamiye medreselerinde okuttuğu dersleri bıraktı. Gerçek inanç olan “yakînî iman”ı elde etmek için,¹ bilimin evham ve zanlardan

* Prof. Dr., Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih- Coğrafya Fakültesi.

¹ İtikad biliminde, imanın rükünlerini bizzat müşahede edermiş gibi görerek inanmaya, yakîn mertebesi denir ve bütün ilimlerden maksat, bu mertebeye ulaşmaktır. Bu mertebeye gelmemiş inanca, *zan* denir. Zan, hiçbir delile istinad etmediği ve her an kaybolma tehlikesi ile karşı karşıya bulunduğu için makbul bir inanış değildir. Kişi, yakîn mertebesini kazanabilmek için ilim sahibi olmalı ve imanını delillere dayandırmalıdır. Bunu yapamıyorsa, itikat edip güvendiği bir imanın inanışını taklit etmelidir. Ancak, taklit de, zan kadar olmasa

kurtulamamış meselelerinden el çekti. Dünyanın nimet ve lezzetlerini terkederek, uzlete ve yalnızlığa çekildi. Bundan sonra fikir ve kalbinin derinliklerine inerek murâkabelere daldığı bir hayata başladı. Daldığı tefekkür ve murâkabelerle gönül penceresi, gerçek huzuru bağışlayan mânevî ilhamlara açıldı. Murâkabe ve tefekkürle gelen ilhamlara tam muhatap olabilmek ve benliğinden kurtulmak için riyâzete başladı. Nesi var nesi yoksa hepsini bırakarak fakirlik yolunu seçti. Nefsinin, duygularını yönetmesine izin vermemek için, heva ve arzuyu terketti. Açlığı, susuzluğu, susmayı ve gecelerde

---

bile beğenilmemiştir. Henüz tasavvufun olgunlaşmış gelişmediği ilk zamanlarda kelâm ilmi ile uğraşanlar, yakîni imânı elde etme yollarını aramışlar, metod olarak da dinî bilimleri okuduktan sonra, felsefe ve tabîî bilimler yardımı ile istidlallerde bulunarak, imanın rûkûnlerine aksine ihtimal bulunmayacak şekilde ilim ve delil ile kesin olarak inanıp, nefsi tam ikna etmek şeklinde uzun ve meşakkatli bir yol göstermişlerdir. Bu uzun sürecin sonunda insan, bilim yardımı ile imanın bütün rûkûnlerine “Gözle görür gibi emin olup inanmak” şeklinde bir çeşit yakîn kazanmış oluyordu. Hicretin IV. yüzyılından sonra gelişen tasavvuf biliminin de hedefinde yakîn mertebesini kazanma vardır. Mutasavvıfların kullandıkları metod ise, bir program dahilinde gerçekleşen *seyru sülûk*, yani mânevî yol alma ile mertebe katetmek idi. Seyru sülûk denen mânevî yükselme yolu, *riyâzet*, *zikir*, *murâkabe*, *tefekür*, *aşk*, *müşâhede* ve nihayet *vusûl* adımlarından ibaretti. Seyru sülûkte bulunan kimseye *sâlik denirdi*. Sâlik, sülûku sırasında, olgunlaşmaya kadar mürşidinin *murâkabe* denen terbiye ve kontrolü altında bulunurdu. Sâlik, *riyâzet* yapmakla nefsinin terbiye edip kalbini temizler, *zikir* ile manen Allah’a yakınlaşır, murâkabe ile bulunarak kendini hesaba çeker, iç dünyasını kontrol eder, *tefekür* ile fikrini harekete geçirerek Allah’ın nefsinde ve eşyada işleyen isim, sıfat ve fiillerini anlayıp evham ve şüphe karanlığından kurtulur, hakikate ve marifete erer. Zikir ve tefekür nisbetinde aşka sahip olur. Seyru sülûkun son mertebesinde keşif ve kerâmete erme vardır. Bu mertebeye eren sâlikin keşfi açıktır. Mânevî âlemler olan kudret ve ceberut âlemlerini görmeye, Allah’ın isim, sıfat ve fiillerinin işleyişini müşâhedeye başlar ve kendisinden herkeste görülmeyen harika haller zuhur eder. Bu mertebeye eren sâlik, eğer başlangıçta fikir ve düşüncelerini sağlam bir ilim temeli üzerine oturtmamış, şahsiyetini tefekür ve murakabeler ile olgunlaştırmamışsa, aşk ve şühud makamlarının tuzakları olan naz ve fahre düşerek kendisinde şatah ve tâmât denen fıkîh ölçütlerine zıt ölçütüz sözler işitmeye başlar. (Bkz. Bu çalışma, 7 numaralı dipnot). Çünkü bu durumdaki bir sâlik, dikkatli ve uyanık olmadığından, mânevî âlem ile maddî âlemin ölçü ve muvâzenelerinin çok farklı olduğunu bilmemekte, iki âlemi birbirine karıştırmaktadır (Bkz. İslami Terimler Sözlüğü, Hasan Akay, 2. Basım, Ansiklopedik Divan Şiiri Sözlüğü İskender Pala, Ankara, 1995). Gazzâlî’nin eserlerinde çatdığı mutasavvıflar, bu farkı idrak edemeyip, şatah ve tâmâtlarla kendini metheden ve muvâzenesiz sözleri ile halkı yanıltan bilgisiz kimselerdir. Gazzâlî de bir seyru sülûk yaşamış, ancak bunu diğer mutasavvıflardan farklı olarak bir üstadın kontrolünde olmadan kendi kendine yapmıştır. Başlangıçta sağlam bir eğitim alıp âlim olduktan sonra, seyru sülûkun esası olan dünya alakalarından nefsinin tecrit etmiş, on yıl süren uzlet ve inzivâsı sırasında çektiği riyâzetle nefsinin, seciye ve şahsiyetini olgunlaştırmış, tefekür ve murakabeler ile nefsinin, eşyayı ve Rabbini tanımış, yaptığı zikirler ile ruhunu yüceltip ahlakını güzelleştirmiş, ancak bundan sonra kendisini halkı irşad ve aydınlatmaya layık görmüştür. Sağlam bilgisi ve olgun seciyesi, onu tâmât ve şatah tehlikesinden muhafaza etmiş, tam huzur bulan ruhu hakikatle iktifa ederek, keşif ve kerâmetle, aşkın naz ve fahr halleri ile uğraşmamıştır.

uykusuzluğu meslek edindi. Günlerini kaybettiklerine değil, kazanamadıklarına karşı içi yanarak geçirdi.

Gazzâlî'nin sürdürdüğü uzun nefis mücadelesi ile fikir ve kalbinin derinliklerine inerek yaptığı murakabeler, en sonunda nefsin ve benliğin kirlerini yaktı, yıkadı. Şimdi gönlü hevâsına değil, heva ve arzusu onun gönlüne tâbi idi. Bundan sonra ruhunda yer eden, zahir bilgisi değil marifet ilmi idi.² Ruh lambası, aşk yağı ve ilahî cezbe ateşi ile yanmaya başlamıştı. O, bundan sonra halk arasına karışabileceğine inanarak, uzlet ve yalnızlıktan çıktı. Halkın yükselttiği biri olarak değil, Hakkın yücelttiği bir mürşit olarak halkı irşada başladı ve hakiki yükselme ve gerçek bilginin esaslarını öğreten meşhur eseri "İhyâu 'ulûmi'd-dîn" i yazmaya koyuldu.

Bundan sonraki hayatında Gazzâlî, irşadlarını yalnız nasihatle değil yapıcı tenkitler ile de sürdürdü. Takva sahibi olmayan din bilginlerini, kendilerini dinin dışı ile sınırlayıp kabukta kalmak ve sadece fetva vermek ile yetinmekle suçladı. Maksudı helal ve haramları öğreterek insanı manen yüceltmek olan dini, dünyada bir yükselme basamağı ve sultanlara yakınlık için kullandıklarını, marifetin özündeki meselelerden ve kalp ilhamlarından hiç söz etmediklerini ve kalp temizliğini hiç dile getirmediklerini söyleyerek onları tenkit etti. Gazzâlî aslında şunu söylemekteydi: Bu kimseler, dinin hakiki özü olan takva, ihlas ve muhabbeti unutturuyor, nefis için tehlikeli olan şeyleri ihmal ediyorlar: hile-i şer'î denen bir takım usullerle halkı aldatma yolunu seçip dinin hükümlerini ucuz hilelerle satıyorlar. En büyük dini ilim olarak da, ihtilafı meseleleri görüyorlar.³

Gazzâlî, yaşadığı çağda İslam dünyasını oldukça etkilemiş olan ve tek değer olarak dünyada sadece akli gören filozofların fikirlerini benimseyen ve bunları neşreden hükemâyı da tenkit etti. Onların, kendilerini peygamberlerle bir tuttuklarını, dine ecnebî fikirler karıştırdıklarını, Aristo'nun fikirlerini dinin değerlerinden üstün tutup, Eflatun'un eskimiş düşüncelerini en güzel meta

² Tasavvufta zâhir bilgisi, dinî ilimleri hakikatine varmadan, özünün ve gerçekliğinin ne olduğunu anlamadan, derinliğindeki iç anlamı bilmeden öğrenmeye denir. Hakikati anlaşılmadan öğrenilen bilgi kalp ve ruhta yer etmediğinden, tesiri olamaz. Marifet, bir şeyi tafsilatı ve ayrıntısı ile bilmeye denir. Tasavvufta marifet, eşyanın künhünü ve hakikatini bilmeye denir. Bu künh ve hakikat ise Allah'ın isim ve sıfatları olup, eşya bunların görünen şeklidir. Rabbânî ilim ve irfan olan marifet, salikin kalbine keşif veya ilham yoluyla geldiği gibi, mânevî ve iç tecrübelerle de öğrenilir. Tefekkür yolu ile bir şeyin idrak edilmesi veya bu yolla kavuşulan ilim anlamına da gelir ki, Gazzâlî'nin marifeti bu nevidendir. Marifet bilgisi, hakikati bilinip, gerçeği anlaşıldığından kalpte yer eder ve ruhta müessir olur (Bkz. İslami Terimler Sözlüğü, s. 286).

³ İhyâu 'ulûmiddîn, Muhammed Gazzâlî, C.I, "Kitâbu'l-ilm", Beyrut, 1983; ayrıca bkz. aynı eser C. III, "Kitâbu zemmu'l-gurûr".

şeklinde yeniden satmaya çalıştıklarını söyledi. Gazzâlî, onların bu fikirleri yaymakla halkın iman harmanına şüphe ateşi attıklarını biliyordu.⁴

Gazzâlî'nin tenkit ettikleri arasında kelâm ilmi ile uğraşan mütekellimler de bulunuyordu. İlmî çalışmalarında “münâzara”⁵ denen bir tarz geliştiren bu zümrenin, bilimsel metot ve usulleri kendi rakiplerini aşağılamak için kullandıklarını; riya, kibir ve hasetle kirlenmiş oldukları halde kendi hallerine bakmayıp dine elbise dokumaya kalktıklarını; iman hakkında söylenmiş sözleri bilmeyi imanın şartı olarak yeter gördüklerini söylüyordu. Gazzâlî, onların kendi nefisleri ile uğraşmayıp bütün ömürlerini birbirleri ile mücadele etmekle geçirmelerini, hasımlarının ayıbını araştırdıkları halde faziletfüruşluk yapmalarını, kendi ayıplarını anlamada hoşgörüyü ve bilmemezliğe sığındıklarını; hayat sermayesini, belki de hiç gerekmeyecek düğümleri çözmekle harcadıklarını fakat kendi yaratılışlarındaki düğüme göz ucuyla bile bakmadıklarını görüyor ve bunları açıkça söylemekten geri kalmıyordu.⁶

Halka vaaz ve nasihat vermekle toplum terbiyesinde ve eğitim sistemi içersinde mühim bir yer alan vâiz ve nasihler de onun tenkitlerinden kurtulmadılar. Ayıp, hata ve kusurlarını bu irşadçının dilinden kendi kulakları ile işittiler. Riyakâr oldukları halde riyanın kötülüğünden bahsetmenin, ihlastan nasipleri olmadığı halde ihlas hakkında konuşmanın, kulağa hoş gelsin diye secili vezinli laflarla vakit geçirmenin, muhatapları coşturmak ve vecde getirmek için ayrılık ve kavuşma hakkında beyitler okumanın, gerçekten Hakka hizmet olmadığı gerçeğini duydular. Gerçekten de bu kimseler arasında, mutasavvıf görünebilmek için sufilerin şüphe uyandırıcı sözlerini, sekir ve vecd halinde söyledikleri şatah ve tâmâtları⁷ dile getirenler az değildi. Bunlar, onun dediği gibi halkı Allah'a değil kendilerine çağırın, Allah'la olmaktan bahsedip fakat bir an yalnızlığa dayanamayan, şöhretin sakıncalarından bahsedip halkın ilgisizliğinden ve müridlerinin azlığından yakınan, ikbal ve halkın saygısı ile gönül eğlendiren kimselerdi. İnsan gönlünün mânevî ilaçlarını iyi tanıyor ve iyi methediyorlar, ama kendi kalplerindeki gizli yaraya sürmüyorlardı. Gazzâlî'ye

⁴ İhyâ, aynı yer.

⁵ Kelam ilminde münâzara sanatı, kelam âlimlerinin ileri sürdükleri delil ve fikirleri tetkik ederek, bu fikir ve delillerin konu ile münâsebeti bulunduğu veya bulunmadığını göstererek birbirlerine cevap vermeleri sanatıdır. Hicretin ikinci yüzyılından itibaren kelâm âlimleri kendi aralarında bir araya gelerek hakikate tam ulaşmak amacı ile, ileri sürdükleri fikir ve delilleri ilmî usullere uygun olarak tartışıp görüşür, ondan sonra iman ve itikade dair mevzularda tam bir fikre varırlardı. Mezhep imamları ve onların talebelerinin kendi aralarında çeşitli zamanlarda yaptıkları böyle fikir mübahaseleri meşhurdur.

⁶ İhyâ, aynı yer.

⁷ Sufilerin vecd ve istiğrak halinde iken söyledikleri muvâzenesiz sözler. İstiğrak halindeki kişi, söylediği sözden mes'ul değildir. Ancak yanındakiler, dikkatli olmalı ve bu sözleri fıkıh ölçütleri ile muvazene etmelidirler. Bkz. İslami Terimler Sözlüğü, Hasan Akay, s. 439.

göre bu halleri ile bunlar, insan şeytanlar ve insan kılığındaki iblisler ve insan yiyici kimselerdi. Nefesleri zehir yağdırmakta, tıpkı güz rüzgarı gibi ruhun taze fidanları olan gizli ve görünmez duyguları yakmaktadır.⁸

Mutasavvıf olmadığı halde mutasavvıf görünmeye çalışan ve kendilerine sûfi diyen kişiler, çeşitli aldanmalara müptela olmuşlardır. Bu kimseler, sâdik ve dürüst sûfilerin kılığına girip, onların dış görünüşlerini taklit etmekte, başlarını öne eğip yüksek sesle ah çekmekte, yavaş ve yumuşak bir sesle konuşup omuzlarında seccade taşımakta ve ancak sema ve raks meclislerinde huzur bulmaktadırlar. Bunlar, sesli zikir yapar, yün elbise giyer ve ellerinde tesbih taşırlar. Bütün maharetleri, şeyhlerin ziyaretine gidip onların hal ve sözlerini nakletmek ve bununla övünmekten ibarettir. Tam bir tembellik ve durgunluk içinde ömürlerini tekkelerde geçirerek helal yoldan rızık kazanmayı bir tarafa bırakan bu kimseler, âlim ve fakihleri yalanlayıp onlarla alay da etmektedirler. Bunlar, Allah'a yakınlıktan, vusulden ve onda fani olmaktan söz ederler.⁹ Ruh nurundan ve iman safiyetinden nasipsiz bu grup, din postuna oturmuş, helali de haramı da bir kenara bırakmıştır. Her şeyi mübah görme ve gösterme tehlikesi içindedirler. Kendi zanlarına göre kalbin halleri ve gönlün inceliklerini araştırmakla öylesine meşguldürler ki, diğer uzuvların ibadetlerini unutmışlardır. Ahlaklarını güzelleştirme ve temizleme ihtiyacı hissetmemekte, gazap ve şehvetin kendilerine hücum etmesinden korku duymamaktadırlar. Onların cahillik ve bencilliklerine rağmen bazen sultanların ihsanlarına nail olmaları, bazen de tevekkül ismi altında hiç azık ve yoldaş almadan kendilerini çöle vurup mahvolmaya terk etmeleri Gazzâlî'yi hiç şaşırtmaz. Bu halde iken bir sâlik, Allah yardım edip de sülûkunun başlangıcında bazı harikalara mazhar olursa, onu şaşkınlıkla vuslatın son mertebesi sayar ve çocukçasına o halin tatlılığı ile memnun olarak, "Ene'l Hakk" demeye ve Allah'ın varlığını kendi cübbesi içinde görmeye başlar.¹⁰

Gazzâlî'nin dîni ilimlerdeki derinliği, tedris ve münâzaradaki başarısı, sözlerindeki doğruluğu, büyüklerin ve sultanların huzuruna çıkmaktan uzak durması, din görevlilerinin kusurlarını göstermedeki cesareti, nefis temizliğine, zühde, dünya lezzetlerine kanaate, akibetinden korkmaya ve kalbinin hallerini araştırmaya teşvik eden saf aşkı ve harareti arzusu, onun sözlerini sağlam ve sevecen kıldı. Ders halkasına, birkaç muhalif dışında, kendisini izleyen ve ciddî seven büyük bir kalabalık topladı. Gelecek nesiller, bir ayna gibi onun söz ve davranışlarının nurunu yansıttılar.

⁸ İhyâ, aynı yer; ayrıca bkz. aynı eser, C.I, "Âfâtu'l-munâzara".

⁹ İhyâ, C.II, "Kitâbu's-sefer", s. 250.

¹⁰ İhyâ, C.III, "Kitâbu zemmu'l-gurûr"; aynı eser, C.I, "Kitabu'l-ilm".

Yedinci yüzyılın “Vücudunun her telinde yüz bin Şemseddîn-i Tebrîzî asılı bulunan”¹¹ coşkulu ve yanık sûfisi Mevlânâ Celaledîn, mânevî özünde İmam Ebu Hâmid Gazzâlî’ye meyilliydi. Tefekkür dünyası ona yakındı ve ondan çok istifade etmişti. Bu iki büyük ruh arasındaki benzerlikler az değildir. Her ikisi de zamanlarının hürmet ve saygı duyulan birer din bilgini idiler ve ikisi de ince meseleleri anlayıp ifade etmede, söz serdetmede ve marifet bilgisi söylemede öyle güçlü idiler ki, bir çok öğrenciyi etraflarında topladılar, minber ve medreseyi renklendirdiler. Her ikisi de fetva makamını ve ders kürsüsünü işgal ettikleri gibi, zamanın emir ve beylerinin sevip saygı duydukları kimseler idiler.

Ebu Hâmid, 38 yaşında iken, hicrî 488 yılında, hilafet merkezi olan büyüleyici, şen, dînî ve edebi bilimler yuvası Bağdad şehri, hacca gitmek ve Şam taraflarında uzlete çekilmek maksadı ile terketti. Bu diyarın bütün gurur, ihtişam ve bilimini Irak çocuklarına bıraktı.¹² İlk sevgiliye geri dönmek¹³ ve kalbini bedeninin hakimiyetinden kurtarmak üzere bütün dünyevi ahab ve sevgililere veda etti. Şam camiine gitti. Uzun müddet onun minaresinde ikamet etti. Kapısını üzerine kilitleyip geçmişin muhasebesini yaptı. Kaybettiklerini kazanmaya çalıştı.

Aynı şekilde Mevlânâ da 38 yaşında iken, 642 yılında Tebrîz’den bir güneş doğdu. Bundan sonra onun bütün geceleri gündüz oldu. O, vakar ile seccadede oturan kimse, kendi deyimi ile mahalle çocuklarının oyuncağı¹⁴ ve

¹¹ “Melikü’l-Müderresin Mevlânâ Şemseddîn-i Malatî rivayet etti ki, bir gün Hazret-i Mevlânâ’nın sohbetinde bulunuyorduk. Hazret-i Mevlânâ marifet dersi veriyordu. Ders esnasında fakirler sultanı Mevlânâ Şemseddîn-i Tebrîzî’nin sıfatlarını övmeye başlayarak, sayısız medihite bulundu. Müderres Bedreddîn Veled, o halde iken bir ah çekti ve “Ne yazık, ne acı!” dedi. Mevlânâ “Niçin yazık?” dedi. Bedreddîn, “Hazreti Mevlânâ Şemseddîn’in hizmetine yetişemediğimiz için ne yazık” dedi. O zaman Hazret-i Mevlânâ bir an susup hiçbir şey demedi. Sonra buyurdu ki, Eğer Hazret-i Mevlânâ Şemseddîn’in – Allah zikrini yüceltsin – hizmetine yetişemedi isen, babamın mukaddes ruhuna yemin ederim öyle birine yetiştin ki, onun her telinde yüz bin Şems-i Tebrîzî asılıdır ve onun sırrının sırrını anlamakta şaşkındır”.

¹² Gazzâlî’nin Şam’da iken kendisi ile münazara yapmak istediğinde Ebu Bekr b. Velid-i Kureşî’ye söylediği söz: «تركاه لصية في عراق» Gazali-nâme, Celâleddîn-i Humâyî, s.166 (Yâfi’î’nin Mir’âtu’l Cenân’ından nakil)

¹³ Alimlerden biri Gazzâlî’yi sırtında bir hırka, elinde bir asa ve desti ile çölde gördü. Ona sordu: Ey imâm, Bağdâd’da ders vermek şu halden daha iyi değil miydi? Gazzâlî ona baktı ve dedi: “Bir zaman saadet dolunayı irade burcunda parıldadı ve kavuşma güneşleri doğdu. Leylâ ve Su’î’nin aşkını bir tarafa koydum ve ilk ahabıma döndüm. Arzularım bana: “Bekle, işte burası arzuladığın kimsenin menzildir. Yavaşla ve in” diye çağurdular.” Abdulkadir İdrîs, Ta’rifü’l-ihyâ bi-fedâilü’l-ihyâ (İhyâ’nın I. Cildine ekli olarak, s. 12).

¹⁴ Bu ifade, Mevlânâ’nın bir rubaisinden alınmıştır:

زاهد بودم ترانه گویم کردی میخواره بزم و باده خویم کردی

sema meclislerinin yanık gönüllüsü oldu.¹⁵ Bundan sonra, artık ne Gazzâlî önceki Gazzâlî idi, ne Mevlânâ ilk Mevlânâ . Her ikisi de yeni bir suret giyindiler ve müslüman halkın din ve irfanına yeni bir görünüm verdiler.

Şemseddîn isimli gizli bir mâneviyat kutbunun Mevlânâ'nın elinden tuttuğunu biliyoruz. Ama Gazzâlî'nin hangi fûsun sahibine kapıldığını bilmiyoruz. Gazzâlî'nin işaretleri, sülukunun başlarında iken irfân ehli âriflerden bazıları ile istişaresi olduğundan daha fazla malumat vermiyor.¹⁶ Onu uzlete iten en büyük etken ve sâikin, kardeşi Ahmed-i Gazzâlî olduğunu söyleyenler,¹⁷ bu esrarengiz değişimin mutlaka ânî bir darbeden ileri gelmiş

سجاده نشین باوقاری بودم بازچه کودکان کویم کردی

"Zahid idim, terâne söyleyici yaptın beni. Eğlence meclisinin şarap içicisi ve ayyaşı yaptın beni. Vakar ile seccadede oturdum Mahalle çocuklarının oyuncağı yaptın beni". Külliyyât-i Şems-i Tebrîzî, Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî, nşr. Bediuzzamân Furûzânfer, s. 1484, Tahran, 1372 hş.

¹⁵ Bu ifade de Mevlânâ'nın şu beytinden alınmıştır:

موسیا آداب نان دیگرند سوخته جان و روانان دیگرند

"Feryad çekenler, edeb bilen başka birleridir, yanık gönüllü ve yanık ruhlu başka kimselerdir". Bunu teyid eden bir de hikaye vardır: "Bir gün halifeler sultanı, sıdk ve safâ kaynağı Hakkın ve dinin kılıcı – Allah onun aziz ruhunu pâk etsin – şöyle rivayet etti ki: Bir gece büyük bir semâ' meclisi vardı. Semâdan sonra Şeyhin mübarek göğsünü ovalıyordum. Sordum: Hazreti Hudâvendigâr, muhaddis şeyh Sadreddîn'in huzurunda ona son derece saygı gösteriyor ve edebe riayet ediyorsunuz. Acaba o, bu yolda (tasavvufta) muhakkik mi yoksa mukallid midir? Buyurdu ki, Allah'ın sırrının âyinesi olan düşmanlık bulunmayan göğsüme yemin olsun ki, mukalliddir. Vallahi sizin muhakkikliğinize göre o mukalliddir. Buyurdu, insan için iki büyük alamet vardır. Biri sahiden bilme, ikincisi kendini oyalama. Bazıları için sahiden bilme vardır, kendini oyalama yoktur. Bazıları için de oyalama vardır, sahiden bilme yoktur. Bunun her ikisine de sahip olan kimseye ne mutlu". Menâkib, I, 471.

¹⁶ Enbiya ve evliyanın birden keşiflerinin açılıp, nefislerinin yücelerek kendisi için mümkün olan kemale ermesi, ilim öğrenmekle değil, dünyayı terk edip, onun ilgi ve alakalarından yüz çevirerek bütün gayreti ile Allah'a yönelmek ileler. Kim Allah için varsa, Allah da onun için vardır. Bir vakit bu yola süluk etme arzusu bende uyandırdığı zaman, bir sūfîyi metbu ve öncü kabul ederek Kur'an okumaya önem vereyim mi diye ona danıştım. O beni bundan men etti ve dedi: "Bunun yolu, kalbin ailene, çocuğuna, malına, memleketine, ilme ve rütbeye iltifat etmeyecek şekilde dünyadan tamamen alakayı koparman, sonra bir köşede nefsinle başbaşa kalmandır." Mizânü'l-amel, M. Gazzâlî, s. 222, nşr. Suleymân ed-Dunyâ, Kâhire, 1964.

¹⁷ Gazzâlî bir vakitler tam bir iştiyakla vaaz ve irşad ile meşgul iken, Ahmed'in ona hitap ederek söylediği kinayıcı beyitler şunlardır:

اخذت باعضاد هم اذونوا و خلفك الجهد اذ سرعوا
واصبحت تهدي و لا تهتدى و تسمع و عطا و لا تسمع
فيا حجر الشخد حتى متى تسن الحديد و لا تقطع

"Çile çekenlerin yardımlarını elde ettim. Onlar acele ettiklerinden, gayretleri seni geri bıraktı. Sen hidayet dağıtıyorsun ama hidayete ermiyorsun; vaazını başkaları dinliyor ama kendin işitmiyorsun. Ey bileyi taşı daha ne zamana dek, kesmeyen demiri bileyeceksin." İthâfu's-sâdati'l-muttakîn bi şerh-i esrâr-i 'ulûmi'd-dîn, "Mukaddeme", Kahire, 1311.

olduğuna inanırlar. Ağır riyâzetler ve helalleri bile terkedip dinin esas ve emirlerine bağlanmak, semâ'ın câiz olduğunu söylemek, geceleyin kalkmak ve az yeyip, az uyumak da bu iki büyüğe birbirleri ile daha fazla benzerlik kazandırmaktadır.

Bütün bunlara rağmen, kendinden geçmişlerin başı, fikir sazlığında ateş yakan,¹⁸ kahramanca aşkın öğreticisi, vesveseleri yakan¹⁹ Mevlânâ Celâleddîn, bilgece delilikleri meslek edinmişti.²⁰ Sözlerinde kavuşmadan ve aşktan söz ediyordu.²¹ Bütün dünyaya aşk dağıtan bir kalbe sahipti.²² Aşk neşesi ve

ای دستخیز ناگهین وی رحمتی مستها / وی نش فروخته در پیشه اندیشه ها¹⁸

“Ey ansızın gelen yeniden diriliş, ey sonsuz rahmet, ve ey düşünceler sazlığında ateş yakan...”
Dîvân-ı Şems-i Tebrîzî, Gazel: I.

19

ترس مویی نیست اندر پیش عشق / جمله قربانند اندر کیش عشق
عشق وصف ایزد است اما که خوف / وصف بندۀ ستلای فرج و جوف
زاهد با ترس می تازد به یا / عاشقان یرانتر از باد صبا
کی رسند این خائفان در گرد عشق / کاسمان را بیست سازد درد عشق

“Aşk önünde kıl kadar korku olmaz. Aşk mesleğinde herkes kurbandır. Aşk Tanrı sıfatıdır, korku ise beline ve kamına hizmetkar olanların sıfatıdır. Zahid korku ile tabana kuvvet kaçar. Aşıklar ise saba yelinden daha şüretlidir. Bu korkaklar aşkın çevresine nereden ulaşsınlar. Çünkü aşk derdi, gökyüzünü bile alçaltır.” Mesnevî, Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî, C.V, “Haline muvafık söz söyleyip, söylediği söz iddia olmayan kimsenin beyanındadır”.

پوززبند وسوسه عشق است و بس / ورنه کی وسوس را بسته است کس؟

“Vesveseyi zapteden yalnız aşktır. Yoksa, başka türlü, şüpheleri kim nasıl bağlamış ki?” Mesnevî, Aynı Cilt, “Bir Cebriyeci ile sünnî müslümanın hikayesi”.

در ره معشوق ما ترسندگان را کار نیست / جمله شاهانند آنجا، بندگان را بار نیست

“Bizim sevgilimizin yolunda korkanların işi yoktur. Orada olanlar hep şahlardır, kölelere yer yok.” Dîvân-ı Şems-i Tebrîzî, I, 231.

20

جان من بستان تو ای جان را / زانکه بر تو بسته ام از جان ملول
تسقم من بر عن دیوانگی / سیرم از فرسنگ و از فرزانیگی

“Canımı al sen, ey canın aslı. Çünkü sensiz, candan bezmişim. Dîvânelik derecesinde âşıkım ben. Bilgiden de akıldan da doymuşum.” Mesnevî, C. III, “Kuş ile avcının tartışması”.

21 “Şöyle nakledilir ki: Bir gün Hazret-i Mevlânâ buyurdu, ilâhî hikmet sâhibi Üstâd Senâî ve Hazret-i Ferîduddîn-i Attâr – Allah ikisinin de ruhlarını mübârek etsin – büyük din bilgini idiler. Fakat daha çok ayrılıktan söz ettiler. Ama biz, bütün özümüzü kavuşma üzerine söyledik...” Menâkib, I, 220. “Ve yine anlatılmıştır ki: Bir gün Hazret-i Sultan Veled – Allah ruhunu mübârek etsin – bu zamanda ne güzel günler geçirmekteyiz ve inkar edenlerin kuvveti yok, diye zâmâneyi övüyordu. Hazret-i Mevlânâ buyurdu ki: Bahâeddin, bunu niçin söyledin? Dedi: Geçmiş devirlerde Mansur “Ene’l-Hakk” dediği için onu idam ettiler. Birkaç defa Bâyezîd-i Bistâmî’yi öldürmeye teşebbüs ettiler. Hazret-i Hudâvendigâr tebessüm ederek buyurdular: Onlar âşıklık makamında idiler ve âşıklar belâ çekmelidir. Biz ise sevgili makamındayız. Sevgili daima hükmeder ve ona itaat edilir...” A.g.e., I, 466-67.

huzuru²³ gamın kanının dökülmesi²⁴ ve endişelerin boynunun vurulması²⁵ için fetva veriyordu. Kendinden geçerek dünya denilen zindanda nârâlar atarak ebediyet âlemini karıştırıyordu. Kendinden geçtiği zamanlarda, edebe uygun davranmıyor²⁶ sevgilinin benini tarif ederken içi içine sığmıyordu.²⁷ Gazzâlî ile

22

فراختر ز فلک گشت سینه تنگم لطیفتر ز قمر گشت چهره زردم
شرابخانه عالم شده است سینه من هزار رحمت بر سینه جوان مردم

“Felekten geniş oldu daracık göğsüm, ve sararan yüzüm aydan daha parlak. Sinem şaraphane oldu aleme; genç ve yiğit göğsüme binlerce rahmet.”
Dîvân-ı Şems, IV, 56.

23

مادرم بخت بدست و پدرم جود و کرم فرح بن الفرح بن الفرحم
مردم غم در فرحش که جبر الله عزاک آن چنان تیغ چگونه زند گردن غم؟

“Annem yaver giden bahttır ve babam cömertlik, kerem, Sevinç oğlu sevinç oğlu sevinç oğlu sevincim ben. Gam onun sevincinde öldü, üzüntünü giderdi Allah, Öylesi bir kılıç gamın boynunu nasıl kesmesin?”
Dîvân-ı Şems, IV, 9.

24

باده غمگینان خوردند و ما ز می خوش دل تریم رو به محبوسان غم ده ساقیا افیون خویش
خون ما بر غم حرام و خون غم بر ما حلال هر غمی کو گرد ما گردید شد در خون خویش

“Badeyi üzüntüsü olanlar içer, biz şaraptan memnunuz. Ey sâkı, gam mahpuslarına yüzünü dön. Bizim kanımız üzüntüye haram ve üzüntünün kanı bize helaldir; bizim çevremizde dolanan her bir gam, kendi kanına girer”. Dîvân-ı Şems, III, 98.

25

می ده گزافه ساقیا تا کم شود خوف و رجا گردن بزنی اندیشه را ما از کجا او از کجا
امروز مهمان تو ام مست و پریشان تو ام پر شد همه شهر این خبر کلروز عیش استه الصلا

“Korku ve umudun az olması için hesapsız mey ver sâkı. Endişenin boynunu vur, o nerede biz nerede. Bugün senin misafirinin, senin sarhoşun ve senin perişânının. Bugün yaşama günüdür, haydin namaza haberi bütün şehri doldurdu”. Dîvân-ı Şems, I, 27.

26

در جیب مستی مراعات ادب خود نباشد و بر بود باشد عجب
جمع صورت با چشمن معنی زرف بیست ممکن جز زسنتان تکرف

“Böylesine sarhoşken edebe uyabilmek mümkün değildir. Olsa da garip olurdu. Böylesine derin manalarla suret bütünlüğü (sağlamak), muktedir Sultan’dan başkasına mümkün değildir”. Mesnevî, C. III, “Arkadaşları arasında kimseyi korumayan adamın beyanı hakkında”.

27

یک زمان بگذار ای همزه ملال تا گویم وصف خالی زان جمال
در بیان ناید جمال حال او هر دو عالم چیست عکس خال او
چونکه من از خال خویش دم زدم نطق می خواهد که بشکافد تنم

aralarında fersah fersah mesafe vardı. Çünkü uzun yıllar nefsi ile gürüşüyor, üzüntü ve pişmanlıkta boğuluyordu. Nefse yenilme korkusu, onun sevincini acılaştırıyordu. Sevgili makamına (mahbûbiyet) ermenin verdiği korku ruhunu doldurmuştu.²⁸ Skıntı ve endişe hassas kalbini incitiyor, cesaret, aşk ve kavuşma yerine sözlerinde korku, temkin ve çekinme duygusu dalgalamıyordu.²⁹ Daima nefsin acizliğine rağmen şeytanın hilelerine yenilmemeyi düşünüyor; nefsin vesveselerine karşı, sürekli mücadeleden başka yol tanımıyordu.³⁰ Amel ilmi hakkında az konuşuyor, kalemine kendisine keşfolunan sırların ifşası için izin vermiyordu.³¹ Nefsin âfetlerine ve yaralarına, bir araştırmacı ve doktor nazarı ile bakıyor, merhem sürüyordu. Birbirine düğümlenip ip gibi dolanmış meseleleri, iyilikler ile fenalıkları birbirinden çözüyordu. Güzellikle ve bir öğretmen edası ile çirkinliklere kızıyor, onları kötülüyor ve suçluyordu. Her şeyi, yumuşaklık ve sükunetle düzene sokuyordu. Müsâmahayı yaymaya çalışıyor, âni çıkışları,

---

“Ey arkadaş, bir müddet hüznü bırak ki sana o güzelliğin benlerinin nasıl olduğunu söyleyeyim. Onun güzelliğinin nasıl olduğu dile gelmez. İki âlem nedir (bilir misin)? Onun beninin yansması... Mesnevî, İkinci Defter, “Allahu teâlânın meleklerden fikirlerini sorması”.

²⁸ “Kim nefsinin zayıflık ve acizliğini bilirse, kendini ıslah edemeyeceğini (yani kendini beğenmeyi yok eder), bunun ancak Allah’ın elinde olduğunu bilir. Kim Allah’ın sınamasından kendini emniyette hissederse, gerçekten zarardadır. İnsanın tutması gereken yol, bütün bunların Allah’ın fazlından olduğunu görmesi, Allah’ın sınamasından emin olmadan ve son nefes tehlikesini unutmadan korku halinde bulunmasıdır. Bu, sıratı aşmadıkça kaçışı olmayan ve kurtuluşu bulunmayan bir tehlikedir. Bu, Allah velilerinin kalbinden asla korku ve sakınmayı uzaklaştırır. Allah’tan yardım, muvaffakiyet ve hüsnü hâtime niyaz ederiz. İş, ancak bittiği zaman başa çıkmış olur. İhyâ, III, 414.

Ve yine aynı anlamda: “Muhammed aleyhissalatu vesselâmi bir vesile edinmeden en yüce mertebeye çıkaran şey, daha o vücuda gelmeden ondan sadır olmuştur. Ebu Cehil’i aşağıların aşağısına indiren şey de daha o vücuda gelmeden ondan sadır olmuştur”. İhyâ, IV, 159.

²⁹ “Bu kitabı (İhyâ), ola ki ömrünün sonlarında boyun eğer diye, ilim taliplisinin öğrenmesi ümidi ile telif ettik. O Allah’tan korkutma, âhirete meylettirme ve dünyadan sakındırma ile doludur.” İhyâ, II, 237.

³⁰ Nefsin hileleri ve şeytanın desiseleri üzerinde durmak için, (şimdilik) muâmelata dair bilgilerden sarf-ı nazar ediyorum. Bunu bilmek her kul için farz-ı ayndır. Fakat herkes bunu öğrenmeyi ihmal etmektedir. İnsan, kalbine gelen düşüncelere sed çekmedikçe vehimlerin artmasından kurtulamaz. Karanlık bir evde yalnızlık, duyguların kapılarını kapatır. Ailesinden ve malından soyutlanmak, içten gelen vesveselerin giriş yollarını azaltır. Fakat bununla birlikte, kalbde cereyan eden tahayyüllerdeki dahilî girişler baki kalır. Bu da ancak kalbi Allah’ın zikri ile meşgul etmekle önlenir. Sonra kalb, kendi kendini Allah’ın zikrinden çekmeye, çekişmeye ve kendini eğlendirmeye devam eder. Bu durumda onunla mücâhede etmek gerekir ve bu mücâhede, insan ölmedikçe son bulmaz. Çünkü hiç kimse, yaşadığı müddetçe şeytandan kurtulamaz. İhyâ, III, 30.

³¹ Ahirete yönelen ilim, muâmele ilmi ve mükâşefe ilmi diye iki kısma ayrılır. Mükâşefe ilmi derken, sadece bilinenin keşfini kastediyorum. Muâmele ilmi ile de, keşifle birlikte, kendisi ile amel edilen ilmi kastediyorum. Bu kitaptan maksat, kitaplarda anlatılmasına izin verilmeyen mükâşefe ilmi olmayıp, sadece muâmele ilmimi bildirmektir. İhya, I, 3-4.

hiddeti ve heyecanı dünya ehlinin işi biliyordu.³²Hatta aşk hakkında söylediğinde bile, pervasız davranmıyor, sükun ve vakarını kelimelelere döküyor, sözün ateşini edeb suyu ile söndürüyordu.

Onun sözlerinde, o aşıkâne feryad ve çığlıklardan, sarhoşâne ve dinden çıkarıcı iddialardan eser yoktur. Eğer, üslubu onun halka heyecan veren günlerindeki konuşmalarını hatırlatan bir miktar nadirattan sarf-ı nazar edip, hasım ve rakibi alaya alan³³ kaleminin ara sıra yaptığı çıkış ve kararsızlıkları görmezden gelirse, kükre ve patlamasını dizginlenmiş bir yanardağ görürüz. Aynı ateşin derinliğinde, kevser havuzu gibi leziz ve ferahlık veren tatlı bir su süzülür.

Mevlânâ'ya nasip olan dini bilgilerin her dalında, Gazzâlî'nin ondan daha kısmeti bulunduğu şüphe yoktur. O, Mevlânâ'nın tasdik ettiği gibi "Âlemlerin âlimi" idi.³⁴ Mevlânâ, tefekkürünün bir kısmını ondan almış veya onunla aynı düşünmüştür. Mevlânâ'yı Gazzâlî'den ve diğer âriflerden ayıran, onun ateşin ruhu ve sözleridir. Mevlânâ, yalnızca ateşin sıfatlı biri değildi. Bir derman sunucu makamında bulunmak hesabı ile aşk ateşinden daha tesirli bir ilaç bulunmadığına da inanıyordu. Gazzâlî, su ile derman verirken, Mevlânâ ateşten ilaç yapıyordu. Ruhun şuh elbisesini Gazzâlî, su ile yıkamak istiyor; Mevlânâ, kirlerinin yanıp sâfiyet ve tazeliğini kazanması için aşk ateşine bırakıyordu.³⁵ Gazzâlî, vesveseci şeytanı zikir zinciri ve mücadele ile bağlamak isterken,³⁶ Mevlânâ, aşk yolunu savunuyordu. Gazzâlî'nin, düşünce ve mantık

³² Hüzün, kırılmışlık, eziklik ve suskunluk, yakın duygusunun neticelerindedir. Yakın sahibi bu halleri, görünüşünde, giyinmesinde, davranışlarında, huy ve hareketlerinde, susması ve konuşmasında gösterir. Sözü ardı ardına söylemek, çok ve bol gülmek, şiddetli davranmak ve konuşmak, bunların hepsi de kibrin, kendini emniyette hissetmenin, Allah'ın cezalandırmasından gaflette bulunmanın ve gazabının şiddetli olduğunun alametidir. Bu da, Allah'tan gafil olan ehl-i dünyanın âdetidir, O'nu bilen âlimlerin değil. İhyâ, I, 75.

³³ İhyâ, C. I, Üçüncü Fasıl: "İnanmanın Esasları (Allah'ın kelâmı bahsi)".

³⁴ "Aynı şekilde buyurdu: İmam Muhammed Gazzâlî rahmetullâhi aleyh, âlem denizinden sisi kaldırıp ilim bayrağını yükseltmiş, herkese rehber ve âlemlerin âlimi olmuştur. Ama keşke Ahmed-i Gazzâlî gibi, biraz da aşk sahibi olsaydı daha güzel olurdu. İlâhî yakınlık sırrını, Ahmed gibi bize bildirirdi. Çünkü âlemde aşk gibi bir üstad, mürşid ve kavuşturucu yoktur."

"Aşkî seç aşkı seç ki seçilmiş olasın,
Aşk sana altın gibi bir fikir başışlasın." Menâkib, I, 219-20.

³⁵ هر که را جامه ز عشقی چاک شد / او ز حرص و عیب گلی پاک شد
مرحبا ای عشق خوش سودای ما / ای طیب جمله علتهای ما

"Kimin elbisesi aşktan dolayı yırtıldıysa, o hirs ve ayıptan tamamen temizlenmiştir. Hoş geldin, ey bizim güzel sevdamızın aşkı ve bütün dertlerimizin tabibi." Mesnevî, C. I, Mukaddime.

³⁶ پوزند و سوسه عشق است و بس / ورنه کی وسواس را بسته است کس؟

ile çözmek istediği açılması güç “Cebriye” ve “Kaderiye” düğümünü³⁷ Mevlânâ, aşk ile çözüyordu.³⁸ Aşk derdinin, Mevlânâ’ya mütekellimane sual cevap izni vermediğini bir yana bırakırsak,³⁹ filozofane ve mütekellimane düşünenleri ilzam etmekte, o da Gazzâlî’nin tarzını beğenip övüyor; filozofun dolaşık şüphelerini halis imana zıt görerek, safi kalp bir mü’mini ona yeğ tutuyordu.⁴⁰ Filozof ile cidale kalkışmak yerine, susamışlara su yetiştirmeyi düşünüyordu. Bütün dünyadan sadece rebabı seçip, semâi hoş görmüştü. Fetva makamında bulunanların onu kınamalarının asıl sebebi de bu idi. Fakihlerle asla savaşıyor, zamanın dünya arzulusu ve makam sevdalısı fıkıhçılara açık açık bir şey demiyordu. Gazzâlî gibi, onların yaptıklarını nefsin âfetleri ile tahkir etmiyordu. Tasavvufun meselelerini tabii bilimlerle aynı görerek küçümsüyor, yalnız fıkhi bundan ayrı tutarak ona büyük saygı gösteriyordu.⁴¹

“Vesveseyi zapteden yalnız aşktır. Yoksa, başka türlü, şüpheleri kim nasıl bağlamış ki?” Mesnevî, C. III, “Cebriyeci ile sünnî mü’minin hikâyesi”.

³⁷ İhyâ, C. IV, 254 vd.

³⁸

لفظ جبرم عشق را بی صبر کرد   وانکه عاشق نیست حبس جبر کرد
این معیت با حق است و جبر نیست   این تجلی مه است این ابر نیست
ور بود این جبر جب ر عامه نیست   جبر آن اماره حسود کامه نیست

“Cebir meselesi, aşkıyı ihtiyarsız bir hale getirdi, sabrımı elden aldı. Aşık olmayansa cebri hapsetti. Halbuki bu, Hakla beraberlik ve birliktir, cebir değil... Bu, aynı tecellisidir, bulut değil. Cebir bile olsa, herkesin bildiği cebir... yalnız kendi menfaatini gözeten nefs-i emmârenin cebri değil.” Mesnevî, C. I, “Ömer ile Kayser Elçisinin Hikâyesi”.

³⁹ گر شوم مشغول اشکال و جواب   تشنگان را چون توانم داد آب

“Eğer müşkil meseleler ve cevapları ile meşgul olursam, susuzlara nasıl su verebilirim?” Mesnevî, Aynı Cilt, “Arabî ile Halifenin Hikâyesi”.

⁴⁰

فلسفی منکر شود در فکر و ظن   گو برو سر را بدان دیوار زن
هر که را در دل شک و پیچانی است   در جهان او فلسفی پنهانی است
فلسفی کو منکر حنانه است   از حواس انبیا بیگانه است
بیشتر اصحاب جنت ابلهند   تا ز شر فیلسوفی می رهند

“Filozof, fikir ve zannınca (direğin ağlamasını) inkar eder. Ona de: Sen var, başını o duvara vur! Kimin gönlünde şüphe ve dolaşıklık varsa, o kişi gizliden filozoftur. Hannâne direğinin ağlamasını inkar eden filozof, peygamberlerin duygularından habersizdir.” Cennet ehlinin çoğunluğu, saf kalpli kimselerdir. Onlar felsefenin şerrinden kurtulurlar. Mesnevî, Aynı Cilt, “Vahiy Kâtibinin Dinden Çıkması”.

⁴¹

خرده کاریهای علم هندسه   یا نجوم و علم طب و فلسفه
که تعلق با همین دنیاستش   ره به هفتم آسمان بر نیستش
این همه علم بنای آخرت   که عماد بود گاو و اشترست
علم راه حق و علم منزلش   صاحب دل داند آن را یا دلش

Gazzâlî ile Mevlânâ arasındaki farklılıklar bu yöndedir. Bundan sonra ise, bu manayı açıklayıcı örnekler vermeye devam edeceğiz. Mevlânâ'nın Gazzâlî'den alıp iktibas ettiği veya öğrendiklerine bakarak diyebiliriz ki, bu iki büyük ruhun bildikleri, dertleri, üzüntüleri, korkuları ve güzellikleri, büyük oranda ortaktır ve birbirine benzemektedir. Sanki Gazzâlî, Mevlânâ'nın uyanık gönlüne yerleşmiş ve onunla Yaratıcının tecellilerinden ve sırlarından konuşmuştur. Mesnevî'nin testisinden Mevlânâ'nın feyzini alanlar, mânevî öзде Gazzâlî'den feyiz bulmuş gibidir. Gazzâlî, Mevlânâ gibi aşk ile dolu coşkulu sözlerle konuşmamıştır ama buna rağmen, ay gibi aydınlık saçmış ve eserlerini okuyanlarda bir iç aydınlığı husule getirmiştir. Nitekim Mevlânâ üzerinde de müessir ve etkili olduğu gibi.⁴²

Gazzâlî, aşık bir âlimdi. Mevlânâ ise âlim bir aşıktı. İlim, dizginli bir bütünlük, aşk ise dizginsiz bir tekliktir. Gazzâlî'nin, İhyâ'daki küllî yorumlardan ibaret olan sözleri, dindi. Mevlânâ'nın şiiri, kanın coşmasından kaynaklanan yorumlardı. Onlardan biri zihnî ve diğeri hâricî bir varlık gibiydi. Biri, bir yağmur gibi her yere yağıyor ve diğeri bir ateş gibi, karşındakileri yakıyordu. Gerçek şu ki, her ikisi de buldukları zaman içinde değerlendirilecek olursa, kendi çağları için en uygun ve doğru olan metodu kullanmışlardır. Her ikisi için yapılacak değerlendirme ve yorumlar, zaman ve çağ faktörü nazara alınmadıkça, eksik ve hatalı olacaktır.

Biz bu tebliğde, Mevlânâ'nın İhyâ'dan almış olduğu ve kendi yerlerinde güzelce araştırıp istihraçta bulunduğu hadislerle ilgili olmadığımız gibi, diğer kısas ve temsiller ile de ilgili değiliz. Yine sufilerin, tasavvufun bütün aslı kaynaklarında bulunan yaygın düşünce ve öğretileri, sülûk yoluna adım atmak, tevbe, ihlas, şükür, zühd, fakr vs. gibi meziyetleri ile ahlaklanmak ve din

⁴²“Hendese bilgisinin en ince noktalarını bilir, yahut nücüm, tıp ve felsefe bilgilerini elde eder. Çünkü onun ancak bu dünya ile alakası vardır. Yedinci kat göğe çıkmaya yolu yoktur. Bütün bu bilgiler, ahır kapısı yapmaya yarar. Ahır ise, öktüzle devenin varlığına destektir. İlim Hakk yoludur ve onun için menzildir. Bunu gönül ehli kimse mi, yoksa onun kalbi mi bilir?” Mesnevî, C. IV, “Allah melekleri yarattı... hadisinin Tefsiri”.

يا تو وا گو آنچه عقلت يافتست   يا بگويم آنچه بر من تافتست
از تو بر من تافت پنهان چون کنی؟   بی زبان چون ماه پر تو می زنی
لیک اگر در گفتن آید قرص ماه   شبروان را زودتر آرد به راه
ماه بی گفتن چو باشد رهنما   چون بگوید شد ضیا اندر ضیا

“Ya sen aklına geleni söyle, ya ben gönlüme doğanı söyleyeyim. Bu sır, senden parladı, bana yansıdı. Nasıl gizleyebilirim. Ay gibi, söylemeden nur saçmakta. Fakat ayın kursu dile gelince, gece yol alanları hemencecik yola sokar. Ay, söylemeksizin yol gösterirse, söyleyince ne yapmaz. Dünyayı ışığa boğar.” Mesnevî, C. I, “Hasmının Hazreti Ali'nin Yüzüne Tükürük Atması”.

büyükleri olan meşâyihin edebi ile edblenmeye de işarette bulunmayacağız. Hem Gazzâlî, hem Mevlânâ, bu konularda çok şeyler söylemiştir. Her ikisinin de aynı kaynaktan su içtiği âşikardır. Biz temel olarak, içlerinde etkileşimin kuvvetle görüldüğü Mesnevî'den alınma örnek beyitler ile Gazzâlî'ye has düşünceler veya ona ait olup da Mevlânâ'nın kullandığı tabir, kelime ve terimler üzerinde duracağız. Yine Mevlânâ'dan, sanki doğrudan Gazzâlî'ye yöneltmiş gibi bazı ta'rizlere veya her ikisinin anlam ve yorumlarındaki zıtlıklara işaret edeceğiz. Bunu yaparken de Mevlânâ'nın *Mesnevî*'si ile Gazzâlî'nin *İhyaü ulûmiddîn* adlı eserini esas aldık.

1. Gazzâlî ve Mevlânâ'da Tabii İlimler ile Sebep ve Vasıtalara Bakış

Gazzâlî, astroloji ilmini yererken açıklama ve yorumlarında, bazı esas ve deliller getirmiştir. Bunlardan ilki olan birinci delili, sadece astroloji ilmine has olmayıp, bütün tabii bilimleri kapsar. Beşerin aklî ve tecrübî çabalarının mahsulü olan tabii ilimlere "sebep bilgisi" diyerek, bu ilimlerin insan için gizli tehlikeler içerdiğini varsaymaktadır. Bu tehlikeler, sebepleri görmekle insanın gerçek müessir olan Allah'ı unutarak kasr-ı nazara düşmesi, rabita ve vasıtalar bulmakta boğulmasıdır. Bu durum, mânevî bir keyfiyet kazanamamış nefislerde vehmi kuvvetlendirerek, zihni, sebeplerin yaratıcısına yönelmekten alıkoymaktadır. Sanki sebepler olan ipler iş yapmakta, ipin ucunu tutan ve ipi oynatan iş yapmamaktadır:

"Zayıf olanın, vasıtalara karşı nazarı kısadır. Köklü bilgiye sahip âlim, güneş, ay ve yıldızların kusurlardan beri olan Allah'ın emrine itaatte olduklarını anlar. Halkın çoğunluğunun nazarı, yakınında bulunan âdi sebeblere karşı kısadır."⁴³

Mevlânâ' ise der:

آن مبدل بین وسایط را بمان کز وسایط دور گردی ز اصل آن
واسطه هر جا فزون شد وصل جست واسطه کم، ذوق وصل افزوتر است
از سبب دانی شود کم حیرتت حیرتی که ره دهد در حضرتت

"Vasıtaları o değiştirici olarak gör, kal. Çünkü vasıtalarından dolayı, onun aslından uzak kalırsın.

Nerede vasıta çoğalırsa, kavuşma uzar. Vasıta az olunca, kavuşmanın zevki artar.

⁴³ İhyâ, I, 30.

Sebebden dolayı, sana huzura yol bulduran hayretin azalır, bilir misin?⁴⁴

چشم بند خلق جز اسباب نیست هر که لرزد بر سبب ز اصحاب نیست

“İnsanın gözünü bağlayan, yalnız sebebler değildir. Sebebin üzerine titreyen, yakınlık ehli değildir.”⁴⁵

این سببها بر نظرها پرده هاست که نه هر دیدار صنعش را سزااست

“Bu sebebler, nazarlara perdelerdir. Onun her işini görmeye layık değildirler.”⁴⁶

Aynı durum için Mevlânâ'nın sözü, bir çok mazmun zenginliğine sahiptir. Gazzâlî, yalnızca bir çeşit fikrî yanılmaya dikkat çekmekte ve bizi, sâde düşünmekten sakındırmaktadır. Ama her yerde âlimâne değil de âşıkane bir bakış ve hayretle sevgiliyi tefekkür eden Mevlânâ sebep bilimini, sebep türeten, sevgiliden uzaklık, vasıtalara sarılma, kesrette boğulma ve kavuşmaktan mahrumiyet sayar. Diğer bir deyişle, insanın bu tarzı seçerek Allah'a vusul talebi, âşıkane bir isteme şekli olmadığı gibi, hatta doğruya götüren ilim bile değildir. Objeler ile bütünleşmedir. Bu yüzden her çeşit ilim, nihayetinde bir tür perdedir ve vusul için çaresiz yırtılmalıdır.

Gazzâlî, şahsa fayda getirmeyen ilmi yererek, onları yol kesici ve zararlı görür. Ancak onun söylediği bu faydasızlık terimi mutlak ve izafi olup, her şahsa göre değişiklik göstereceği unutulmamalıdır. “İnsanların onlardan bahsetmekten sakınması ve dinin söylediği şeye dönmeleri gerekir. Nice kimseler bu ilimlere dalmış ve onlardan dolayı zarara uğramıştır. Eğer onlara dalmamış olsalardı, mânevî halleri daha iyi olurdu.”⁴⁷ demesi, Mesnevî'nin aşağıdaki beyitlerini hatırlatmaktadır:

ای بسا علم و ذکاوات و فطن گشته رهرو را چو غول و راهزن

“Nice bilgi, zekâ ve anlayış vardır ki, yol alanlar için dev ve yol kesici gibidir.”⁴⁸

⁴⁴ Mesnevî, C. V.

⁴⁵ Mesnevî, C. VI.

⁴⁶ Mesnevî, C. V.

⁴⁷ İhyâ, I, 30.

⁴⁸ Mesnevî, C. VI.

چین مبارک نیست بر تو این علوم خویش را گوی کن و بگذر ز شوم
احمقیم پس مبارک احمقی است که دلم با برگ و جانم متقی است
گر تو خواهی کت شقاوت کم شود جهد کن تا از تو ان حکمت رود
عقل قربان کن به پیش مصطفی حسبی الله گو که الله کفی

“Bu ilim sana yaramayınca, kendini bir göl yap (toparlan) ve uğursuzdan vazgeç.

Benim safdilligim, mübarek bir safdilliktir. Çünkü kalbim ahiret azığı düşüncesinde ve gönlüm Allah korkusundadır.

Eğer sende bedbahtlık azalsın istiyorsan, edindiğin ilmin kendinde hikmete dönmesine çalış.

Mustafa'nın önünde aklı kurban et; “Hasbiyallah” de, çünkü Allah yeter.”⁴⁹

2. İbadetlerde Ruhsatlarla Amel

Ruhsatlar, insanın amel ve ibadetini yaparken karşılaşacağı zorluklar karşısında müracaat edebileceği kolaylıklardır. Ancak insan tembelliğin sevki ile kendini sık sık zorluklar karşısında saymamalı ve bu ruhsatlara başvurmamalıdır. Ruhsatların en iyi nasıl, ne zaman ve kimler tarafından uygulanabileceği ilmine sahip olmak gerekir. Bunu da en iyi, dinde ehliyet sahibi kimseler bilir:

Gazzâlî'den: “Bazı zayıf kimseler, kuvvetlilerin zayıflardan farklı görevleri olduğunu bilmeden, onlar hakkında rivayet edilen ruhsatları uyup uygulamanın caiz olduğunu düşünürler. Onlarda görülen bu ruhsatlar, görenlerce tembellik ve gevşeklik olarak algılanır. Oysa bu, şuhud ve huzur halinin ta kendisinde kalbin Allah ile bağlanmasıdır ve devam edilmesi en faziletli ibadet olan zikrin gerektirdiği içindir. Zayıf kişi, bu zahiren gördüğüne bakarak kuvvetliye benzemeye çalışır (hataya düşer).”⁵⁰

Mevlânâ'dan:

⁴⁹ Mesnevî, Aynı Cilt.

⁵⁰ İhyâ, I, 51.

صاحب دل را ندارد آن زیان   گر خورد آن زهر قاتل را عیان
گفت پیغمبر که ای طالب جری   هان مکن با هیچ مطلوبی مری
در تو نمرودی است آتش در مرو   رفت خواهی اول ابراهیم شو
کاملی گر خاک گیرد زر شود   ناقص از زر بُرد خاکستر شود
ای مری کرده پیاده با سوار   سر نخواهی برد اکنون پای دار

“Gönül ehli için, o öldürücü zehri âşikâre içse de ziyan yoktur.

Peygamber buyurdu: Ey korkusuz talip! Sakın, hiçbir talep için riyakarlık etme.

Senin içinde bir Nemrud vardır. Ateşe gitme! Gitmek istersen (de), önce İbrâhim ol (öyle git!).

Kâmil kişi toprağı tutsa, altın olur. Nakıs kimse altın kesse, toprak olur.

Ey atlıya riyakarlık eden, şimdi ebediyete ermek istemiyor musun?”⁵¹

گر ولی زهری خورد نوشی شود   ور خورد طالب سیه وشى شود

“Veli, zehir içse âfiyet olur. Eğer tâlip içse, kapkara kesilir.”⁵²

هان و هان ترک حسد کن با شهان   ور نه ابلیسى شوی اندر جهان
کو اگر زهری خورد شهدی شود   تو اگر شهدی خوری زهری بود
تو رعیت باش چون سلطان نه ای   خود مر آن چون مرد کشتیان نه ای
چون نه ای کامل دکان تنها مگیر   دستخوش می باش تا گردی خمیر

“Sakın ha sakın! Şahları kıskanmayı terk et. Yoksa dünyada bir iblis olursun.

O, eğer zehir içse bal olur. Sen, bal içsen zehir olur.

Sen tebaa ol, çünkü sultan değilsin. Sen o gemici adam gibi değilsin.

Kâmil olmayınca dükkânı yalnız koma. Hamur olmak için elde güzel dur.”⁵³

⁵¹ Mesnevî, C.I, “Tuti ile Tüccarın Hikayesi”.

⁵² Mesnevî, Aynı Cilt, “Derviş ile Kadının Hikayesi”.

⁵³ Mesnevî, C.II, “Hazreti Ayşe ile Hazreti Peygamberin Konuşması ve Farenin Devenin Yularını Çekmesi”.

چونکہ در تومی شود نغمہ گہر   تن مزن چندانکہ بتوانی بخور
چونکہ در معدہ شود پاکت پلید   قفل نہ بر حلق و پنہان کن کلید
ہر کہ در وی نغمہ شد نور جلال   ہر جہ خواہد گو بخور او را حلال

“Lokma sende cevhere döndüğü için, yapabildiğince yemekten kendini alıkoy.

Ayağın midede pislendiği için, boğazını kilitle ve anahtarı sakla.

Kime Celâl olan Allah'ın nuru lokma olursa, ne isterse “ye!” de, ona helaldir.”⁵⁴

Görülüyor ki, ruhsatlarla amel hususunda Mevlânâ da, Gazzâlî gibi düşünmektedir. O, zayıfı, kendini kuvvetli gibi görmemesi ve onun kolaylıklarını mağrurane taklit etmeye çalışmaması, denizi havuzla bir tutmaması, bir rehberine uymaktan başını çevirmemesi, temiz kimselerin işi ile kendininkini eş görmemesi için uyarır. Bir çeşit ibâhâyı, yani ruhsatlarla amelî nasıl uygulayacağını bildiği için, kâmil şeyh için reva görür, onun her fiil ve terkini beğenerek, onu kınayıp yermeyi caiz görmez. Sâlik ve dinde kuvvetli olmayan müminler için, farzların her mertebesine uyup gözetmeyi vacip saymakta, farzları terke asla izin vermemektedir.

3. Ehil Olmayan Elinde İlimin Nasıl Zararlı Olacağı

Bilim eskiden beri fena düşünceli kimseler elinde bir silah gibi kullanılmış ve bunun hem onlara hem diğer insanlara büyük zararları olmuştur. Gazzâlî ile Mevlânâ, ilimin faydasına inanırlar ama, her ilmin herkese öğretilmesine taraftar olmazlar:

Gazzâlî'den: “İlim silah gibidir. Hayır için faydası, kılıcın savaşlardaki faydası gibidir. Bu yüzden alışverişte, ahvalinin karinelerini bilerek onun yardımı ile eşkiyalık yapmak isteyen kimseye verilmez.”⁵⁵

“Sultanların yakınlığını kazananlar, bunu haram malla mescid ve medreseler yaparak sağladılar. Fena âlimlerin sultanlara yakınlıklarına ise, sefih ve fisk u fücurla uğraşan şerir kimselerin ilimlerini öğrenmeleri iledir. Keşke, eşkiyaya silah verip ona binek ve techizat sağlayarak maksatlarına ulaşmalarına yardım ederken cömertlik ve eli açıklık yaptım diyen kimselere şiirle cevap verebilseydim. İlim bir silahtır. Onunla şeytana ve Allah'ın düşmanına karşı

⁵⁴ Mesnevî, Aynı Cilt, “Sûfilerin Şeyhin Huzurunda Bir Sûfiyi Yermeleri”.

⁵⁵ İhyâ, I, 72.

savaşılır. Bazen de onunla Allah'ın düşmanına yardım edilir. İşte bu ilim boştur.”⁵⁶

Mevlânâ'dan:

و استان از دست دیوانه سلاح   تا ز تو راضی شود عدل و صلاح
چون سلحش هست و عقلش نی، بیند   دستت او راه و راه نه آرد صد گزند
بد گهر را علم و فن آموختن   دادن تیغ است دست راهزن
تیغ دادن در کف زنگی مست   به که آید علم ناکس را به دست
علم و مال و منصب و جاه و قران   فتنه آرد در کف بد گوهران

“Makam sahibi olmak, delinin elinde silahtır. Senden hoşnut olduğu sürece adalet ve barışla yaşar.

Silahlı olup da akli bulunmayan kişinin elini kolunu bağla; yoksa yüz zarar eriştirir.

Mayası bozuğa ilim ve marifet öğretmek, eşkiyanın eline silah vermektir.

Sarhoş zencinin eline kılıç vermek, aşağılık kimsenin ilim elde etmesinden daha iyidir.

İlim, mal, mevki, makam ve kudret, mayası bozuğun elinde fitneye döner.”⁵⁷

4. Büyüklere Hallerini Kendimizinki ile Kıyaslamak

Gazzâlî'den: “Bu, basiret nuru ile bakanlar için aşikâr hakikatlerdir. Keşif ve açık bilgiye sahip olmadan, sema' ve taklîdi inkar eden kimselere ise ağırdır. Zihni karışıktır ve zıt fikirlere inanır. Böylesinin misali, bir eve giren köre benzer. İçerde dizilmiş eşyalar yüzünden tökezleyerek kendi kendine der: Bu eşyalar da neyin nesi? Niçin yoldan kaldırıp yerlerine koymuyorlar?”⁵⁸

Mevlânâ'dan:

⁵⁶ İhyâ, IV, 349-50.

⁵⁷ Mesnevî, C.IV, “Mescid-i Aksa'nun Bir Köşesinde Keçiboynuzu Yetiştirmesi”.

⁵⁸ İhyâ, I, 87; Aynı Eser, III, 17.

ما ندانستيم ما را عفو کن   بس پراکنده که رفت از ما سخن
ما که کورانه عصاها می زنيم   لا جرم قنديلها را بشکنيم
ما چو کران ناشنیده یک خطاب   هرزه گویان از قیاس خود جواب
ما ز موسی پند نگرفتيم کو   گشت از انکار خضری زرد رو

“Biz bilemedik, bizi affet. Bilmeyerek fuzuli sözler çok söyledik.

Körler gibi (sağa sola) baston vururken, elimizde olmadan kandilleri kırıyoruz.

Hiç söz işitmeyen sağırklar gibi, saçmalayarak kendi kendimize kıyas yapıyor ve cevap veriyoruz.

Biz, Hızır'ı inkar ettiğinden sararıp kalan Musa'dan ibret almadık.”⁵⁹

5. Kul Kendi Fiilinin Yaratıcısı Değildir

Abbâsîler Devleti zamanında Araplar arasında yayılarak kulun kendi fiilinin yaratıcısı olduğu görüşünü savunan Mu'tezile fırkasına ve onun ile ortaya çıkan Cebriye ve Kaderiye mensuplarına Gazzâlî ve Mevlânâ gereken ilmî cevapları vermiş ve onların yanlış düşüncelerinden halkı korumaya çalışmışlardır:

Gazzâlî'den: “Hareket (kulun fiili), Allah için yaratmadır, kul için sıfattır ve onun kazanmasıdır. Kudret ile takdir edilerek yaratılmıştır. Bu onun vasfıdır. Hareketin, kudret denilen başka bir sıfatla da nisbeti vardır. Bu nisbet sebebi ile kesb diye adlandırılır. Şu halde o, takdir edilmiş hareket ve zaruri titreşim nasıl sırf cebr olsun.”⁶⁰

Mesnevî'den:

کرد حق و کرد ما هر دو بین   کرد ما را هست دان، پیداست این
گر نباشد فعل خلق اندر میان   پس مگو کس را چرا کردی چنان
یک مثال ای دل بی فرقی بیار   تا بدانی جبر را از اختیار
دست کان لرزان بود از ارتعاش   وان که دستی را تو لرزانی زجاش
هر دو جنبش آفریده حق شناس   لیک نتوان کرد این با آن قیاس
زان پشیمانی که لرزانیدیش   مرتعش را کی پشیمان دیدیش؟

⁵⁹ Mesnevî, C.II, “Hazreviye Şeyhinin Helva Satın Alması”.

⁶⁰ İhyâ, I, 111.

“Bizim fiilimize ve Allah’ın fiiline, her iksine birden bak. Bizim fiilimizi var olarak bil, çünkü ortada göz önündedir.

Eğer ortada kula ait bir fiil yoksa kimseye bunu niçin böyle yaptın, deme.

Cebr ile ihtiyar farkını bilmek için, ey gönül farklılık haberine dair bir misâl getir;

Vücudun titremesinden dolayı titreyen el ile senin yerinden oynatarak titrettiğin el

Her ikisini de Allah’ın yarattığı bir kıpırdatma bil; fakat bu onun ile kıyas edilemez.

Onu titreten pişmanlıktan, titreteni nasıl pişman görürsüm?”⁶¹

6. Marifetin Muhabbeti Doğuracağı

Gazzâli’den: “Allah tealanın azameti ve celâli, sıfatları, kudreti ve efâlinin harikaları bilinmedikçe anlaşılabilir. Onu tefekkürden marifet bilgisi, marifet bilgisinden ta’zim, ta’zimden muhabbet doğar. Zikir de ünsiyeti doğurur. Bu da muhabbetin bir nev’idir. Fakat ma’rifetle hasıl olan muhabbet daha kuvvetli, daha sabit ve daha büyüktür.”⁶²

“Amelden maksat, gönülde Hakkın parlaklığını âşikar etmek ve onu mûkaşefe ilmi olan marifet bilgisi ile süslemek için kalbin huzuru ve temizliğidir. Ne zaman marifet hasıl olursa, zaruri olarak onu muhabbet takip eder.”⁶³

Mevlânâ’dan:

از محبت تلخها شیرین شود	از محبت مسها زرین شود
از محبت دردها صافی شود	از محبت دردها صافی شود
از محبت مرده زنده می کنند	از محبت شاه بنده می کنند
این محبت هم نتیجه دانش است	کی گزافه بر چنین تختی نشست
دانش ناقص کجا این عشق زاد؟	عشق زاید ناقص اما بر جماد

⁶¹ Mesnevî, C.I, “Kayserin Elçisi ile Hazreti Ömer’in Hikayesi”. Mevlânâ’nın cebr ve ihtiyar hakkındaki sözleri, Mesnevî’nin mühim bir kısmını işgal eder. Onun bu meseledeki görüşü, itikad bakımından Eş’ârî mezhebinden olduğuna ve cebriyeyi tutma ithamına karşı ihtiyarı savunmasına işaret eder. Ve yine, bu mesele üzerinde çok duran Gazzâli’nin eserlerinden faydalandığına işaret eder.

⁶² İhyâ, I, 336.

⁶³ İhyâ, IV, 301.

“Muhabbetten acılar tatlı olur; muhabbetten bakırlar altın olur.

Muhabbetten, tortular safi olur; muhabbetten dertler şifa bulur.

Muhabbetten ölüyü diriltir, şahı köle ederler.

Bu muhabbet, bilginin neticesidir; faydasız ilim, hiç bu tahta çıkabilir mi?

Nâkıs bilgi bu aşkı nereden doğursun? Evet, nâkıs aşkı doğurur ama cemad aşkı...⁶⁴

7. Ölüm Gelmeden Marifete Çalışmak Gerektiği

Gazzâlî'den: “İnsan ahirette, dünyada iken alışkanlık peyda etmediği bir şeyi yaşamaz, ekmediğini biçmez ve öldüğü halden başka şekilde diriltilemez. Kişi, ancak yaşadığı biçimde ölür.”⁶⁵

“İnsan ömründe alışkanlık peyda ettiği şeyleri, ölümü anında hatırlar ve onları anmaya başlar. İnsan yaşadığı biçimde ölür ve öldüğü şekilde diriltilir.”⁶⁶

Mevlânâ'dan:

العجل ای حشر بینان سارعوا	الحذر ای مرگ بینان بارعوا
هر که گرگش دید بر گشت از هدی	هر که یوسف دید جان کردش فدا
پیش دشمن دشمن و بر دوست دوست	مرگ هر یک ای پسر هم رنگ اوست
پیش زنگی آینه هم زنگی است	پیش ترک آینه را خوش رنگی است
آن ز خود ترسانی ای جان هوشدار	آنکه می ترسی ز مرگ اندر فرار
جان تو همچون درخت و مرگ برگ	روی زشت دوست نه رخسار مرگ
ناخوش و خوش هر ضمیرت از خودست	از تو رسته است ار نکوی است ار بدست
ور حریر و قز دری خود رشته ای	گر به خاری خسته ای خود کشته ای

“Sakının gören ölüler, çabuk olun! Acele edin ey görenler topluluğu, çabuk olun!

Yusuf'u her gören ona canını feda etti; kimi de kurt gördüyse o doğru yoldan çıktı.

⁶⁴ Mesnevî, C.IV, “Süleymân ile Belkıs'ın Hikâyesi”

⁶⁵ İhyâ, IV, 317.

⁶⁶ İhyâ, IV, 314.

Herkesin ölümü ey oğul, kendine göredir; düşmanın önünde düşman, dostu karşı dost.

Güzelin önünde ayna güzel görünür; zencinin önünde ayna da zenci olur.

Ölümden korkup kaçırıyorsun; ey can akıllı ol! O kendisinden korktuğun,

Senin çirkin yüzündür, ölümün yüzü değil; senin canın ağaçtır, ölüm ise yaprak,

İyiye de kötüye de, senden yeşermiştir; çirkinse de güzelse de her sırrın kendindedir.

Sen diktin; ipek veya ibrişim yırtsan, sen iğirdin.”⁶⁷

8. İlimlerin Hakikati

Gazzâlî, İhyau ulûmiddîn’de, öğrenilmesi müslümanlar için farz-ı ayn ve farz-ı kifâye olan ilimleri; ve yine öğrenilmesi öğülen ve yerilen ilimleri açıklayarak anlatmakta; vacib, iyi ve çirkin olmalarını açıklamakta fakat bunlar arasında kelam ve felsefeden bahsetmemektedir. O iki ilmi, diğer ilimler arasında neden anmadığı sorusuna verdiği cevapta der ki, kelam ilminden faydalı olan bir kısım, Kur’an ve hadiste bulunmaktadır. Geri kalan kısmı ise “cidalleşme, ağız dalaşı, bid’atler, batıl faydasız şeyler ve hezeyanlar”dır. O, ne onların mizacını beğenir ne de onlara kulak verir. Felsefe ise, müstakil ve tek bir bilim olmayıp, bilakis dört kısımdır; Matematik ve geometri, mantık, ilahiyat ve tabii bilimler. Matematik ve geometri mübahtır. Mantık da kelimadan bir kısımdır. Allah’ın zat ve sıfatlarından bahseden ilahiyat da yine kelimadan bir kısımdır. Tabii bilimlerden bir kısmı da dine muhaliftir. Bu yüzden ilim değil cehildir. Diğer kısmı da gerekli değildir.⁶⁸

Bu şekilde Gazzâlî, her yerde kelam adını zikretmekte ve mütekellimi yermektedir. Filozofu da benzer şekilde ele almakta ve kınamaktadır. Aklın şeytanlığı, atılganlığı ve Hakkı inkar ve alaya alma ve mukaddesatı yok edici maksatlı olmayan cerbezeleri ve ifrat eden zekaya karşı aptallığı tercih eder. Daha çok, sapık ve çarpık keşif ve izahtan kaynaklanmış olan bilgiyi, hususi bazı yerler dışında, düşmanları defetmeye yarar faydalı bir silah olarak kabul etmeyerek her yerde mütekellimlerin görünüşte âlimâne nüktelerini tahkir eder ve onları hafife alır. Böylesi durumlarda Gazzâlî’nin üslubu, nasihat ve şefkatle doludur. Onları inkarının düşmanlık veya cahillikten olmayıp, bilgide derinlik ve ihtisastan kaynaklandığından okuyucuya emniyet hissi verir. Bu red, tahkir ve güven duygusu Mevlânâ’nın sözlerinde de görülür. Gazzâlî’nin aptallığı

⁶⁷ İhyâ, IV, 177-78.

⁶⁸ İhyâ, I, 55.

filozofluğu nefiy olarak alan hadisin tefsirindeki görüşleri, tamamı ile Mevlânâ'yı teyid etmektedir:

Gazzâlî der: “Kelâmın faydasının hakikatlerin keşfi ve neye delalet ettiklerini bilmek olduğu zannedilir. Fakat maalesef kelimada bu şerefli konuya sadakat görülmemekte, hatta bu mevzuları keşif ve bildirmekten çok sapıtma ve çarpıtma vardır. Bu sözü bir muhaddisten veya boş konuşan birinden işittiğinde ihtimal kalbine “İnsan bilmediği şeye düşmandır” diye gelecektir. Ömrüme yemin olsun ki, bazı şeylerde kelam ilmi keşif, tarif ve izahtan ayrılamaz. Fakat nadir olarak, açık ve vazıh konularda kelam usulünde derinleşmeden önce de mesele anlaşılır”.⁶⁹

Ve yine der: “Çok zaman da ona (kelamcıya) bilmeden inandığı şeylerin batıl olduğu, ölürken can çekişme anında görülür. Zühd ve salah bu tehlikeyi bertaraf etmek için yeterli değildir. Onu ancak doğru itikad kurtarabilir. Eblehler, yani araştırma ve kıyaslara dalmadan, mütekellimlerin muhtelif sözlerini taklitle onlara kulak vermeyen bedeviler, köylüler ve sair avam gibi Allah’a, peygamberine, ahiret gününe topluca ve sağlam bir imanla inanan insanlar bu tehlikeden uzaktırlar. Bu sebepten Allah’ın Resulü demiştir: Cennet ehlinin çoğunluğu sâfi kalp kimselerdir. İnsanın selameti, amel-i salih ile meşgul olmasında, takatinin haricindeki işlere girişmemesindedir. Fakat şimdi dizgin gevşedi, hezeyan yayıldı, bütün cahiller kendi zanlarına ve heveslerine uygun olana seğirtir oldular. Ancak avam olan safdil müslümanlar ile Allah’a itaatten dolayı ateşten korkanlar bu tehlikeden emin olurlar ve bu faydasız işe dalmazlar.”⁷⁰

Mevlânâ, felsefeyi, mütekellimleri, şüpheciliğe yol açıp sükûneti bozucu ekolleri yermeye Gazzâlî ile aynı düşüncededir. Mütekellimliğin son mertebesine erişmiş bulunan Gazzâlî’den iyice öğrenmiştir ki, bu meslekler hiçbir şekilde hakikat ve yakîn kazanma yolları değildirler. Yaptıkları iş yalnızca vasıtaları çoğaltmak ve yolu uzatmak ve mütekellimlerin iç dünyalarını daha çok karartmak ve kendini beğenmişliklerini artırmaktır. Hatta kelâmın felsefeden ayrılmasının imkansızlığı ve bu iki terimin aynı anlamda kullanılması, bu mühim meselede Mevlânâ’nın Gazzâlî’den etkilenmesinin derinliğini ortaya koymaktadır.

Gazzâlî’den: “Akli ilimler, dünyevî ve uhrevî olarak iki kısma ayrılır. Dünyevî olanlar tıp, matematik, geometri, astroloji ve diğerleridir. Uhrevî olanlar ise, kalbin hallerini bilmek, amellerin tehlikeleri, Allah’ı, sıfatlarını ve fiillerini bilmek vs. Her ikisi de birbirinin zıddındır. Yani genellikle, kim bütün

⁶⁹ İhyâ, I, 22.

⁷⁰ İhyâ, I, 98.

dikkatini ikisinden birine verse ve onda derinleşse, diğerine karşı nazarı daha kısa olur. Bu yüzden Peygamber (A. S. M.) buyurmuştur: Cennet ehlinin çoğunluğu safdillerdir, yani dünya işlerine karşı saf olanlar.⁷¹

“Kulun rabbini ve kendi nefsini, Allah’a kavuşma yolunda karşılaşacağı tehlikeleri ve perdeleri bildiği gerçek ilim, insanda Allah korkusuna tevazua sebeptir. Ama tıp, matematik, dil, gramer vs. gibi diğer ilimlerle insan kendini soyutlayıp yalnız onlarla dolarsa, kendini kibir ve nifakla doldurur. Bu yüzden bunlara ilimden çok, san’at demek daha yerinde olur. Çünkü ilim, kulluk ve rabbini tanıma bilgisidir. Kendini ve rabbini bilmek ise, tevazuu doğurur.”⁷²

Mevlânâ, Gazzâlî’nin ilim hakkındaki düşüncelerini, kendi haline de uygun bulduğundan bütünü ile kabul etmiştir. O da tıpkı onun gibi, âfâkî mâlumat denilen dış âlemdeki delillerden ziyade, kişinin kendi nefsinde bulunduğu enfusî delillere öncelik veriyor, ebedî mutluluğun tehlikelerini düşünüyor ve hüsnü âkibet denen imanla dünyadan göçmeyi esas alıyordu. İlmî dünyaya satmayıp, fıkıh ve kelâm mücadelelerinde boğulmadan onları kısımlar halinde aşağıdaki beyitlerde dile getirmiştir:

جامه های زرکشی را بافتن	دژها از قعر دریا یافتن
خرده کاریهای علم هندسه	یا نجوم و علم طب و فلسفه
که تعلق با همین دنی ستش	ره به عفتم آسمان بر نیستش
این همه علم بنای آخورست	که عماد بود گاو و اشترست
بهر استبقای حیوان چند روز	نام آن کردند این گیجان رموز
علم راه حق و علم منزلش	صاحب دل داند آن را یا دلش

“Altın sırmalı elbise dokumak, denizin dibinde inciler bulmak,

Hendesenin ince meseleleri veya astronomi, tıp ve felsefe,

Bunlara ilgi ve alaka dünya itibarı ile; bunlarla yedinci kat göğe yol almak yoktur.

Bunların hepsi de, sığır ve develerin varlığı için gerek olan ahır binasına yarayan ilimlerdir.

Hayvanın ebediliği için bu şaşkınlık, kaç gün onun adını anarlar ki,

⁷¹ Mesnevî, C.I, “Aslan ve Geyiklerin Hikâyesi”.

⁷² İhyâ, III, 18.

İlim, Allah'ın yoludur ve onun durağıdır; bunu ancak gönül ehli ve kalpleri bilir”⁷³

Aşağıdaki beyitlerde Mevlânâ'nın filozoflara, fakihlere ve astrologlara tarizleri gizlidir:

گفت ایزد در نبی لا یعلمون	از پی این عاقلان ذو فنون
خویشتن را علم پندارد بسی	هر یکی ترسان ز دزدی کس
خود ندارد روزگار سودمند	گوید او که روزگارم می برند
غرق بیکاریست جانش تا به خلق	گوید از کارم بر آوردند خلق
جان خود را می نداند آن ظلوم	صد هزاران فصل داند از علوم
در بیان جوهر خود چون خری	داند او خلصیت هر جوهری
خود ندانی تو یجوزی یا عجوز	که همی دانم یجوز و لا یجوز
تو روا یا ناروایی بین تو نیک	این روا و ان ناروادانی و لیک
قیمت خود را ندانی احمقیست	قیمت هر کاله می دانی که چیست
نگری سعدی تو یا ناشسته ای	سعدها و نحسها دانسته ای
که بدانی من کیم در یوم دین	جان جمله علمها این است این

“Bu fenler sahibi akıllılar hakkında Allah, Peygamber'e “Onlar bilmiyorlar!” dedi.

Her biri, birinin hırsızlığından korkmakta; kendini yeterince ilim sahibi görmekte.

Faydalı zamanı bilmediği halde, zamanı bana getiriyorlar diyor.

Canı ta boğazına kadar işsizliğe batmışken, halk benim çalışmamdan yaratıldı diyor.

İlimlerden yüz binlerce fasıl bildiği halde, o karanlık kişi kendi ruhunu bilmez.

Her bir cevherin özelliğini bilir, ama kendi cevherini bilmede eşek gibidir.

Ben câiz olanı ve olmayanı bilirim; ama sen kendinin câiz olan mı yoksa acûz (kocakarı) mu olduğunu bilmezsin.

⁷³ Mesnevî, C.IV, “Allah Melekleri Yarattı... Hadisinin Tefsiri”

Neyin yarayıp neyin yaramadığını biliyorsun ama, sen kendin yarar mısın yoksa yaramaz mısın bunu iyice gör.

Her malın kıymetinin ne olduğunu biliyorsun, ama kendi değerini bilmemek ahmaklıktır.

Uğurluları ve uğursuzları öğrenmişsin, ama kendin uğurlu musun yoksa uğursuz musun öğrenmemişsin.

Bütün ilimlerin ruhu budur bu: Acaba mahşer gününde ben kimim?⁷⁴

عقدہ را بگشاده گیر ای منتهی	عقدہ سخت است بر کیسه تھی
در گشاد عقدہ ها گشتی تو پیر	عقدہ چند دگر بگشاده گیر
عقدہ ای کان بر گلوی ماست سخت	کہ ندانی کہ خسی یا نیک بخت
حزین این تشکال کن گر آدمی	خرج این دم کن اگر صاحب دمی
حدب اعیان و عرض دانسته گیر	حد خود را دان کزان نبود گزیر

“Düğümleri çözümlü kıl ey üstad, boş keseden düğüm zor çözümlür.

Düğümleri çözersen pîr sayılırsın, birkaç düğümü çöz artık.

Boğazımız üzerindeki düğüm çok zordur, çünkü bedbaht mı yoksa talihli misin bilmiyorsun.

İnsansan haydi bu müşkili hallet; eğer nefes sahibi isen şu anın hakkını ver.

Öz ile arazın hududunu bildir; hiç çaresi yok, kendi haddini bil⁷⁵.

جز به مصنوعی ندیدی صانعی	بر قیاس اقترا نی قانعی
می فزاید در وسایط فلسفی	از دلایل باز بر عکسش صفی
این گریزد از دلیل و از حجیب	از بی مدلول سر برده به جیب
گر دخان او را دلیل آتش است	بی دخن مارادر این آتش خوش است
خاصه این آتش که در قرب و ولا	از دخان نزدیکتر آمد به ما

“Sanatkâr, ancak san’atında görülür. Akla yakınlaştırıcı kıyaslarla,

Filozof, delillerden ibaret olan vasıtaları artırır.

⁷⁴ Mesnevî, C.IV, “Allah Melekleri Yarattı... Hadisinin Tefsiri”.

⁷⁵ Mesnevî, C.III, “Uzağı Gören Kör ile Keskin Kulaklı Sağırın Hikayesi”.

Bu, delilden ve perdeciden kaçır; medlulun peşinden başını cebine götürür.

Eğer onun için duman, ateşin varlığına delilse; dumansızda bizim için bu ateş hoştur.

Özellikle bu ateş, yakınlık ve yaklaşımda, bize dumandan daha yakındır.⁷⁶

تو فکندی تیر فکرت را بعید	آنچه حق است اقرب از جبل الورد
صید نزدیک و تو دور انداخته	ای کمان و تیرها بر ساخته
گو بدو کورا سوی گنج است پشت	فلسفی خود را زاندیشه بکشت
از مراد دل جداتر می شود	گو بدو چندانکه افزون می دود
جاهدوا عتاً نگفت ای بیقرار	جاهدوا فینا بگفت آن شهریار
از کُهِ عاصم سفینه فوز ساخت	نی چو کنعان کوز کبر و نلشناخت
و آن مراد او بُده حاضر به جیب	علم تیر اندازیش آمد حجیب
گشته رهرو را چو غول و راهزن	ای بسا علم و ذکاوات و فطن
تا ز شرّ فیلسوفی می رهند	بیشتر اصحاب جنت ابلهند
ترک خود کن تا کند رحمت نزول	خویش را عریان کن از جمله فضول
ابلهان از صنع در صانع شدند	زیرکان با صنعتی قانع شدند

“Allah insana şah damarından daha yakındır, sen fikir okunu uzağa attın.

Ey yay ve okları fırlatmaya hazır olanlar, av yakın ve siz uzağa atıyorsunuz.

Filozof sizi düşünmekten öldürdü; söyle ona hazine arka taraftadır.

Söyle ona, ne kadar çok koşarsa, gönlünün muradından daha çok uzaklaşacaktır.

Şehriyar, “Bizim yolumuzda mücahede edin” demiştir; “Bizden uzaklaşmaya çalışın” demedi, ey kararsız kişi;

Kibrinden ve kabullenmeyişinden dağı kurtuluş gemisi edinen Kenan gibi değil.

⁷⁶ Mesnevî, C.III, “Uzağı Gören Kır ile Keskin Kulaklı Sığırın Hikâyesi”

Ok atan ilmi ona perdecî oldu; halbuki onun muradı cebinde hazırdı.

Nice ilim, akıl ve zekâ sahibi vardır ki, yol ehli için şeytan ve yol kesici olmuştur.

Bir çok cennet ehli, safdillerdir; safdillikleri ile filozofun şerrinden emin olurlar.

Bütün lüzumsuzluklardan kendini soy, rahmetin inmesi için kendini terket.

Akıllı kimseler tek bir sanata kanaat ederler; eblehler sanattan sanatkâra varırlar.⁷⁷

ما سمیعیم و بصیریم و خوشیم	با شما نا محرمان ما خامشیم
چون شما سوی جمادی می روید	محرمان جان جمادان چون شوید؟
از جمادی عالم جانها روید	غفل اجزای عالم بشنوید
فاش تسبیح جمادات آیدت	وسوسه تاویلها نریایدت
چون ندارد جان تو قندیلها	بهر بینش کرده ای تاویلها
که غرض تسبیح ظاهر کی بود	دعوی دیدن خیالی غی بود
بل که هر بیننده را دیدار آن	وقت عبرت می کند تسبیح خوان
بس چو از تسبیح یادت می دهد	آن دلالت همچو گفتن می بود
این بود تاویل اهل اعتزال	و آن آن کس کو ندارد نور حال
چون ز حسن بیرون نیامد آدمی	باشد از تصویر غیبی اعجمی

“Biz işiten, gören ve mutlu olanız. Siz nâmahremlere karşı susarız (bir şey söylemeyiz).

Çünkü siz cemâdlık tarafına doğru gitmektesiniz. Cemadların ruhuna nasıl mahrem olursunuz?

Cemâdlıktan canlılar âlemine gidin; âlemin cüzlerinin uğultusunu dinleyin.

(O zaman) cemâdatın tesbihi sana fâş olur; te`villerin vesvesesi seni kapmaz.

⁷⁷ Mesnevî, C. V, “Hakîm ile Tavusun Hikayesi”.

Senin ruhunda kandiller olmadığından, te'villerle yolunu görmeye çalışıyorsun.

Maksat, aşıkare tesbih nasıl olur? Görmek iddiası, sapık bir hayal olur.

Bilakis onu görmek, her göreni ibret zamanında tesbihhân yapar.

Demek, sana tesbihi hatırlattığından, o delâlet konuşmak gibi oluyor.

Bu, mu'tezilenin, o hal nuruna sahip olmayan kimsenin, te'vili olur.

İnsan hissin dışına çıkmayınca, gaybî şeyleri tasvirde acemi olur".⁷⁸

---

⁷⁸ Mesnevî, C.II, "Yılandının Hikayesi".